

گستره عناصر نماد و اسطوره در اشعار سمیح القاسم و حسن حسینی

کبری روشنفکر^{۱*}، مرتضی زارع برمی^۲، حسینعلی قبادی^۳

۱. استادیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران
۲. دانشجوی کارشناسی ارشد ادبیات عربی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران
۳. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

پذیرش: ۸۹/۹/۷

دریافت: ۸۹/۵/۴

چکیده

اشغال فلسطین و حمله عراق به ایران، به عنوان دو رخداد بزرگ قرن بیستم، زندگی مردم دو سرزمین را تحت الشعاع خود قرار دادند. در این میان ادبیات - به ویژه شعر - به عنوان یکی از حوزه‌های اندیشه فلسطینی و ایرانی، شاهد تحولی بنیادین بود. شاعران دو سرزمین به موازات حمله دشمن، همدوش رزمندگان در برابر تهاجم به‌پا خاستند. از جمله این شاعران، سمیح القاسم و حسن حسینی بودند که با آفرینش اشعاری گونه‌گون میراثی ارزشمند در عرصه شعر پایداری به جای گذاشتند. یکی از شاخص‌های این نوع ادبی استفاده چشمگیر شاعر از مضامین نمادین و اسطوره‌ای است. این پژوهش بر آن است تا میزان به‌کارگیری مفاهیم نمادین و اسطوره‌ای را در شعر پایداری سمیح القاسم و حسن حسینی بررسی کند و همسانی‌ها، تفاوت‌ها، تحولات و دگرگونی‌های معنایی این مضامین را در قالب نمودارها و جدول‌ها به صورت مستند ارائه دهد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که سمیح القاسم و حسینی از نمادها و اسطوره‌های طبیعی، انسانی، حیوانی و مکانی استفاده کرده‌اند، اما مضامین نمادین و اسطوره‌ای اشعار سمیح در مقایسه با اشعار حسینی ابتکار، تنوع و گسترش بیشتری دارد.

واژگان کلیدی: شعر پایداری، نماد و اسطوره، سمیح القاسم، حسن حسینی.

۱. مقدمه

ادبیات پایداری^۱ که از مهم‌ترین سنگ‌های فرهنگی ملت‌های انقلابی در مقابل تهاجم سیاسی و فرهنگی است، در هیچ سرزمینی به اندازه فلسطین به رشد کمی و کیفی نرسیده است. سابقه دیرین ادبیات پایداری، به‌ویژه شعر در فلسطین که واکنشی در برابر اشغال و ستم مستمر غاصبان این سرزمین مقدس است، ارزش‌های ادبی و فکری و تجارب هنری ویژه‌ای را در آثار شاعران به جای نهاده است.

در نیمه دوم دهه ۶۰ قرن بیستم، یعنی سال ۱۹۶۷ پس از شکل‌گیری مقاومت مسلحانه فلسطینی‌ها و جنگ شش روزه اعراب و اسرائیل^(۱) و به دنبال ظلم و ستم روزافزون و اعمال غیرانسانی اسرائیل در حق مردم فلسطین، شعر پایداری^۲ که معمولاً آغاز آن به دهه پنجاه قرن بیستم برمی‌گردد، به عنوان نیرویی پویا در بین جریان‌های شعری، پا به عرصه گذاشت. این شعر مخاطبش را به استقامت و پیوستگی صفوف، حفظ میراث کهن سرزمین، زبان و آداب و رسوم فراخواند و به گسترش آگاهی عمومی، افشای توطئه‌ها، جرایم و جنایات دشمن، بسیج نیروهای آزادیخواه علیه اشغال و تحکیم روابط میان ساکنین فلسطین و آوارگان پرداخت (کنفانی، ۱۹۶۸: ۵). به گونه‌ای که نیروهای فلسطینی به نقش بی‌بدیل این گونه ادبی تأکید کرده و آن را شایسته عنوان «شعر پایداری» دانستند (عطوات، ۱۹۹۸: ۲۳۸-۲۳۹).

در ایران نیز بعد از حمله نظامی رژیم بعث عراق، موضوع و مقوله جنگ با ابعاد و گستردگی فراوانش چشم‌انداز جدیدی در شعر و ادب باز کرد و تصویرهای تازه‌ای را در شعر پدید آورد که از احساسات و عواطف دینی و وطن‌پرستی و رویارویی عواطف شاعر با عوامل پیرامون و تجربه مستقیم شاعران از مسائل و وقایع و جریان‌های ایام جنگ مایه می‌گرفت.

شاعرانی را می‌توان دید که پرورده انقلاب بودند و شعر آن‌ها از احساسات و عواطف دینی و وطن‌پرستی آنان مایه می‌گرفت که از این گروه می‌توان بهمن صالحی، یوسفعلی میرشکاک، قیصر امین‌پور، نصرالله مردانی، سلمان هراتی و حسن حسینی را نام برد (حقوقی، ۱۳۷۷: ۴۵۰).
ترسیم چهره رنج‌کشیده و مظلوم مردم، دعوت به مبارزه، بیان جنایت‌ها و بیدادگری‌ها، توصیف و ستایش جان‌باختگان و شهیدان، ستایش آزادی و آزادگی، ستایش سرزمین، طرح

1. resistance literature
2. poetry resistance

بی‌هویتی جامعه و تبعیدیان و بهره‌گیری از نماد^۱، اسطوره^۲ و شخصیت‌های تاریخی و دینی از وجوه بارز و متمایز در شعر پایداری فلسطین و ایران است. اما آنچه سمیع‌القاسم و حسن حسینی را در استفاده از نماد و اسطوره ناگزیر کرده است، نه تنها حاکمیت فضای اختناق، تهدید، ارباب و اشغال در فلسطین، بلکه هویت‌سازی، ابهام‌آفرینی، عمق‌بخشی و جستن راهی برای غنای هنری و ادبی آثار از مسیر نمادپردازی و نمادآفرینی یا آشنایی‌زدایی از نمادهای پیشین در شعر دو سرزمین بوده است. سمیع و حسینی با خلق شخصیت‌های نمادین و اسطوره‌ای قصد دارند احساس قدرت و پایداری در مقابل سلطه بیگانگان را تقویت نمایند و استقرار و ثبات خود را به رخ دشمنان بکشند.

هدف ما از این پژوهش بررسی گستره عناصر نماد و اسطوره در اشعار سمیع‌القاسم و حسن حسینی است و می‌کوشیم به سؤال‌های ذیل پاسخ دهیم:

- گستره کمی عناصر نماد و اسطوره در شعر شاعران موردنظر چه میزان است؟
  - عناصر سبکی (نماد و اسطوره) در شعر شاعران موردبحث چه همسانی‌ها و تفاوت‌هایی دارند؟
  - تنوع و ابتکار سمیع‌القاسم و حسن حسینی در پردازش مفاهیم موردنظر تا چه اندازه است؟
- داده‌های مورد استفاده در این پژوهش، چهار جلد از *الأعمال الكاملة* سمیع‌القاسم و دفاتر شعری *همصدا با حلق اسماعیل و گنجشک و جبرئیل* از حسن حسینی است. گفتنی است که جلد پنجم و ششم از دیوان سمیع به آثار نثری وی اختصاص دارد.
- روش خاص پژوهش تحلیلی - استقرایی است. پس از کشف و طبقه‌بندی نمادها و اسطوره‌ها، دامنه کاربرد و دلالت معنایی آن‌ها در شعر شاعران موردبحث قرار می‌گیرد و در قالب جدول‌ها و نمودارها نمایش داده می‌شود. با توجه به حجم زیاد نمادها و اسطوره‌های دو شاعر از ذکر شاهد مثال خودداری کردیم.

۱-۱. پیشینه پژوهش

در حوزه شعر پایداری فلسطین و ایران، با تکیه بر اشعار سمیع‌القاسم و حسن حسینی، پژوهش‌هایی به صورت مقاله و پایان‌نامه انجام شده است، اما تحقیقی دیده نشد که به صورت اختصاصی به

1. symbol
2. myth

بررسی سبکی (نماد و اسطوره)، با رویکرد^۱ تطبیقی در آثار دو شاعر پرداخته باشد. برای آشنایی، تعدادی از پژوهش‌هایی که جداگانه به بررسی آثار شاعران بالا پرداخته‌اند، معرفی می‌کنیم:

مضامین اجتماعی و انقلابی در اشعار سمیح‌القاسم (حسینی، ۱۳۷۹)، **فلسطین در اشعار سمیح‌القاسم** (نوربردی داشلی برون، ۱۳۸۱)، **ادبیات مقاومت فلسطین و بازتاب آن در شعر سمیح‌القاسم** (ابویسانی، ۱۳۸۲)، **بررسی تطبیقی ادبیات مقاومت ایران و فلسطین با تأکید بر سه شاعر ایرانی و سه شاعر فلسطینی امین‌پور، قزوه، عبدالملکیان و درویش، قاسم، بسیسو** (محمدی روزبھانی، ۱۳۸۶) که نگارنده تنها به درونمایه شعر پایداری در دو سرزمین پرداخته است و با توجه به تعداد شخصیت‌های حوزه پژوهش، تسلط چندانی بر مضامین موجود نداشته‌اند، **آدب (شعر) المقاومة فی فلسطین و ایران، موازنه و درسه و تحلیل و نقد** (زارع زردینی، ۱۳۸۷) که به تاریخ ادبیات پایداری فلسطین، ویژگی‌های هنری شعر درویش، ادبیات پایداری انقلاب اسلامی ایران و تعامل شاعران دو سرزمین پرداخته شده است و **صورت و مضمون در اشعار امین‌پور، حسینی و هراتی** (محمدی، ۱۳۸۸).

۲. چارچوب نظری پژوهش

۲-۱. نماد

نماد به ضم نون و سکون دال به معنی «اظهار» و «وانمودن» غرض است (پادشاه، ۱۳۶۳: ذیل ماده نماد و قبادی، ۱۳۸۶: ۳۸-۴۰). عبارت از چیزی است که نماینده چیز دیگر باشد، این نماینده‌بودن نه به علت شباهت دقیق میان دو چیز، بلکه از طریق اشاره مبهم یا از طریق رابطه‌ای اتفاقی و قراردادی است (پورنامداریان، ۱۳۶۴: ۹). این در حالی‌که در سایر تصاویر مثل کنایه، تمثیل، خاصه، علامت، مثل و حکایت این نماینده‌بودن به سبب بودن شباهت دقیق و با وجود قرینه‌هایی در کلام صورت می‌گیرد.

اصطلاح نماد به عنوان یک اسم عام، مفهوم بسیار وسیعی دارد، چنان‌که می‌توان از آن برای توصیف هر شیوه بیانی استفاده کرد که به جای اشاره مستقیم به موضوعی آن را غیرمستقیم و به واسطه موضوعی دیگر بیان می‌کند. در فرهنگ واژگان اصطلاحات ادبی، واژه نماد همراه با رمز و مظهر به عنوان معادل‌های سمبل ذکر شده است (حسینی، ۱۳۶۹: ۳۹).

1. approach

۲-۲. اسطوره و بیان نمادین

فرهنگ‌نویسان عرب «اسطوره را واژه‌ای عربی دانسته‌اند از ریشه سطر و معنای آن را افسانه‌ها و سخنان بی‌بنیاد و شگفت‌آور آورده‌اند» (کزازی، ۱۳۸۵: ۱-۲). «این واژه از اصل یونانی، به معنی خبر و سخن راست، جستجوی راستی، آگاهی و داستان گرفته شده است» (آموزگار، ۱۳۷۴: ۳).

اسطوره به لحاظ مفهوم، پیام، ساختار و قالب، بیشترین پیوند را با نماد دارد. اسطوره در اصل یک پیام نمادین و نوعی دلالت رمزناک است.

نمادها رویدادهای اسطوره‌ای را از تک‌مخاطبی و شخصی‌شدن و زمانی و مکانی نمودن دور می‌کنند و با تأثیر بر ناخودآگاه مخاطب، باعث می‌شوند که اسطوره از حالت مصداقی به مفهومی، از جزئی به کلی و از زمانی و مکانی به فرازمانی و فرامکانی تبدیل شود؛ از این‌روی بقای اسطوره‌ها در زبان نمادین آن‌ها است (قبادی، ۱۳۸۶: ۱۱۶). نماد و اسطوره هر دو ریشه در ناخودآگاهی دارند. کاسیرر^۱ بر این باور است که «در آغاز هیچ‌یک از نمادها به گونه‌ای مستقل و متمایز از دیگر نمادها پدیدار نمی‌شوند، بلکه هریک از آن‌ها باید از زهدان مشترک اسطوره بیرون آید.» (کاسیرر، ۱۳۶۷: ۹۷) اسطوره بیان نمی‌شود مگر به زبانی نمادین. برای آشنایی با زبان اساطیر باید زبان نمادها را دانست.

آنچه درباره اسطوره صادق است، در مورد نماد نیز مصداق دارد. نماد مانند اسطوره به جوهر زندگانی روحانی تعلق دارد، مبین عمیق‌ترین ساحات واقعیت است و بنابه ضرورت به‌وجود آمده و کارکرد خاصی دارد که همانا آفتابی‌کردن سری‌ترین کیفیات وجود است (ستاری، ۱۳۸۱: ۱۵۱).

۲-۳. نماد در شعر پایداری فلسطین و ایران

معانی نمادین در حوزه ادبیات مقاومت که با موضوعیت فلسطین سروده شده است، اغلب سه منشأ دارند؛ نمادهایی که از فلسطین، سرزمین غصب‌شده عربی سخن می‌گویند، نمادهایی که شرح حال آوارگان از سرزمین مادری است و حکایت مظلومیت و غربت انسان‌هایی است که در برابر بی‌تفاوتی جامعه بین‌الملل از خانه و کاشانه خود آواره گشتند و نمادهایی که نماینده رژیم

1. Kasir

اشغالگر هستند و آن را به عنوان یک نیروی متجاوز و نژادپرست به تصویر می‌کشند. شاعران مقاومت فلسطین - جزء تعدادی - اغلب در بروز توانایی‌ها و خلاقیت‌های شاعری خود در به تصویرکشیدن عمق مصائب ملت فلسطین با زبانی صریح و مستقیم و انتقال احساس این فاجعه به دیگران با مشکل مواجه بوده‌اند. لذا برای حل این مسئله شاعران زبانی نمادین به کار بردند که از یکسو به شعرشان صفت انسانی والایی بخشید و از سوی دیگر این امکان فراهم شد که فرهنگی غنی و نفیس از واژگان و تصاویر شفاف و منحصر به فرد در قالب زبانی رمزی وارد ادبیات مقاومت شود (القط، ۲۰۰۱: ۶۲).

ما نیز در شعر دفاع مقدس «پیوسته اصطلاحات نمادین را به کار می‌بریم تا مفاهیمی را نمودار سازیم که نمی‌توانیم تعریف کنیم یا کاملاً آن را بفهمیم» (گردآوری و تنظیم واحد روابط عمومی و بین‌الملل بنیاد شهید انقلاب اسلامی، شعر شهادت، ۱۳۶۷: ۱۵-۱۶) مفاهیمی از قبیل شهادت، شهید و روح که به نحوی جنبه اشراقی و تجریدی آن‌ها بر جنبه‌های مادی‌شان غلبه دارد، همه و همه از عوامل وجودی پیدایش کلام نمادین شعر دفاع مقدس^۱ است. ضرورت دیگری که در شعر جنگ^۲ موجب شد تا سراینندگان مفاهیم نمادین را در سروده‌هایشان بیشتر کنند، جنبه زیبایی‌شناسی کلام و ارزش هنری آن بوده است. زیرا شعر جنگ در سال‌های نخستین به ورطه شعار و کمرنگی خیال سقوط کرده بود و سنگینی معنا و محتوای عمیق آن در ظرف کم‌حجم و بی‌ژرفای کلام شاعران نمی‌گنجید. تدبیر تازه سراینندگان شعر دفاع مقدس ارتقای کلام به سمت افق‌های تخیل‌آمیز بود. یکی از راه‌های پیدایش، تثبیت و رواج خیال شاعرانه در این نوع ادبی، کاربرد کلام نمادین است (پورچاقی، ۱۳۸۴: ۲۲).

۴-۲- اسطوره در شعر پایداری فلسطین و ایران

«شاید یکی از انگیزه‌هایی که باعث روی آوردن شاعران عرب به اسطوره شد، تحولات و حوادث سیاسی و اجتماعی، استعمار دول اروپایی و شکست در برابر اسرائیل و سیطره این رژیم بر فلسطین بود» (جبرا، ۱۹۹۵: ۴۵). عبدالمعطی الحجازی می‌گوید: «ادبیات پس از سال ۱۹۶۷، ادبیات

1. sacred defense
2. war poetry

عجز و انزوا بود. در این دوره چهره‌ها همه در پس‌نقاب‌های^۱ عاریه‌ای اسطوره‌ای قرار می‌گیرند.» (فاضل، ۱۹۸۴: ۲۵۴) شاعر معاصر عرب نسبت به وضعیت حاکم بر کشورهای عربی ناخشنود است. وطنی که در چنگال بیگانگان اسیر است و نیاز به قهرمانانی دارد تا حس خیزش، زایش و پیروزی را در میان مردم بیدار کند. «بدین سان اسطوره‌ها به عنوان سرچشمه‌هایی ناب، ابزاری شدند در دست هنرمندان عرب که به شیوه‌های گوناگون با توجه به اهداف و استعداد‌های خویش از آن‌ها بهره‌برداری نمایند.» (شکری، ۱۹۶۸: ۱۴۳).

رویکرد اسطوره‌ای در شعر دفاع مقدس در ادبیات معاصر ایران جایگاه ویژه‌ای دارد. شاعران با استفاده از بن‌مایه‌های^۲ اسطوره‌ای و بیان نمادین به بازآفرینی اسطوره‌ها می‌پردازند و با طرح شخصیت‌های ملی و دینی و با تکیه بر ارزش‌های اسلامی و ایرانی، روح دفاع از فرهنگ و هویت ایرانی را بیدار می‌کنند (لک، ۱۳۸۴، س ۶، ش ۲۲: ۱۱۱-۱۳۲)، زیرا هنگامی که یک سرزمین مورد هجوم بیگانگان قرار می‌گیرد، نیاز به قهرمان‌سازی و قهرمان‌پروری دارد، از این‌رو شاعران با بازآفرینی اسطوره‌های تاریخی، ملی و دینی به پایداری روحیه دفاعی ملت پرداختند و احساس قدرت، دوام و پایداری در مقابل سلطه بیگانگان را تقویت کردند و استقرار و ثبات خویش را به رخ دشمنان کشیدند. آنان در این راه از اسطوره‌ها به عنوان نماد استفاده می‌کنند و از آن برای کشف، شهود و بازآفرینی حقیقت یاری می‌جویند (همان، سال ۶، شماره ۶: ۶۴ و ۶۹).

۵-۲. نمادگرایی در شعر سمیع‌القاسم و حسن حسینی

فضای وحشت حاکم بر فلسطین اشغالی، فرار از فشارهای سیاسی و ترس از مجازات به خاطر بیان صریح افکار و احساسات، ترسیم حقایق تجاوز و اشغال، از مهم‌ترین انگیزه‌های سمیع‌القاسم برای استفاده از عناصر نماد و اسطوره در اشعارش است. ضرورت دیگری که موجب شد تا شاعر فلسطینی از مفاهیم نمادین در سروده‌هایش بیشتر استفاده کند، جنبه زیبایی‌شناسی کلام و ارزش هنری آن بوده است. چرا که شعر مقاومت در سال‌های نخستین به ورطه احساسی‌سرایی و کم‌رنگی خیال، سقوط کرده بود و سنگینی معنا و محتوای عمیق شعر مقاومت در ظرف کم‌حجم و بی‌ژرفای شعار نمی‌گنجید (روشنفکر و زارع برمی، ۱۳۸۸).

حسینی نیز وقتی در برابر حماسه هشت‌ساله قرار می‌گیرد، به نیکویی درمی‌یابد زبان صریح

1. mask
2. motif

و بهره‌گیری از محسوسات، توانایی پرداخت و توصیف آن دلاوری‌ها و از جان گذشتگی‌ها را ندارد. در چنین شرایطی بهترین ابزار، بهره‌گیری از زبان نمادهای پویا است که علاوه بر داشتن ظرفیت معنایی بسیار گسترده، معانی مبهمی دارند که با توجه به قدرت ادراک خواننده به فعلیت می‌رسند. وی با واقعه‌ای برخورد می‌کند که با عقل سازگار نیست، لذا به زبانی غیرمعمول که به مرور با شرایط محیطی واقعه انس برقرار می‌کند، احساسات خود را بیان می‌کند.

۳. تحلیل داده‌های پژوهش

برای شناخت بیش‌ازپیش گستره کمی مضامین نمادین در اشعار سمیح و حسینی، به طراحی نمودارهایی پرداختیم تا علاوه بر آشنایی خواننده با میزان به‌کارگیری نماد و اسطوره در آثار دو شاعر، بر انسجام پژوهش بیفزاییم.

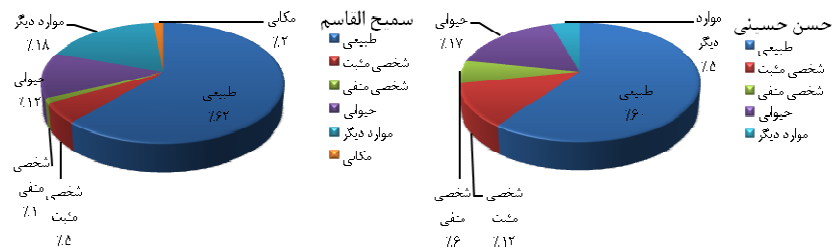
۳-۱. گستره کمی مفاهیم نمادین و اسطوره‌ای در شعر سمیح القاسم

نمودار شماره ۱ براساس چهار جلد از مجموعه شش جلدی *الأعمال الكاملة* (۱۹۹۳)، شامل ۶۲ مورد نماد و اسطوره است. ۲۹۱ شعر از مجموع ۷۶۳ شعر شاعر، دارای نماد و اسطوره است. درصد به‌دست‌آمده در هریک از موارد بر مبنای تعداد اشعاری است که واژه نمادین یا اسطوره‌ای در آن‌ها به کار رفته است. به عنوان مثال واژه زیتون، در ۱۰/۹ درصد از مجموع اشعار شاعر به کار رفته است. بعضی اشعار از مجموع ۲۹۱ شعر چندین نماد متفاوت داشتند که در تعیین درصدها در نظر گرفته شده است. حداکثر استفاده از یک نماد ۱۰/۹ درصد و کمترین میزان ۰/۲ درصد بود. با توجه به توازن در فراوانی برخی نمادها در اشعار شاعر، تعدادی از ارقام با یکدیگر مساوی شده‌اند. نمودار شماره ۱ علاوه بر نمایش کمی نمادها و اسطوره‌ها در اشعار سمیح، بیانگر علاقه شاعر به هر یک از مضامین است. ذکر این نکته ضروری است که نمودار شماره ۱ را به دلیل زیادی تعداد نماد و اسطوره به دو قسمت تقسیم کردیم.

نمودار ۳

۳-۴. گستره کیفی نمادها و اسطوره‌ها در اشعار سَمیح القاسم و حسن حسینی

در این بخش به توضیح معانی هریک از عناصر، با روش تقسیم مضامین به شش حوزه طبیعی، شخصی مثبت و منفی، حیوانی، مکانی و موارد دیگر پرداخته‌ایم. معانی جدیدی که ممکن است سَمیح و حسینی از نمادها برداشت کرده باشند، در نمودارهای توضیحی که در ادامه می‌آید ذکر خواهد شد. حجم عناصر و محدودیت تعداد صفحات مقاله مانع از ذکر شاهد مثال شد و از مجموع اشعاری که جنبه‌های نمادین داشتند، تنها به ذکر تعدادی نام شعر قناعت کردیم.

۳-۴-۱. عناصر نمادین و اسطوره‌ای برگرفته از طبیعت در اشعار سَمیح القاسم و حسن حسینی

بحث از نمادها و اساطیر بدون در نظر گرفتن دیگری ناممکن است. اسطوره هنگام بروز و ظهور در صورت‌های رمزی و سمبلیک متجلی می‌شود؛ لذا در حوزه عناصر طبیعی و حیوانی از مجموع حوزه‌های شش‌گانه، شاهد حضور تعدادی از نمادهای اسطوره‌ای چون آب، خورشید، درخت و سیمرغ هستیم که جزئی از میراث اسطوره‌ای بشریت هستند.

۱. سَمیح با استفاده از نمادهایی که برگرفته از طبیعت فلسطین است، تلاش می‌کند مالکیت خود را بر آنچه از دست‌رفته نشان دهد. البته نمادهای طبیعی شاعر علاوه بر مفهوم سرزمین که بخش اصلی مدلولات را تشکیل می‌دهد، شامل مردم، جنبش مقاومت، شهیدان و مدلول‌های جزئی‌تر چون لذت‌های دنیایی، امدادهای غیبی و آشفتگی اوضاع سرزمین‌های اشغالی نیز می‌شود.

۲. نمادهای طبیعی موجود در اشعار حسینی تنوع کمتری در مقایسه با اشعار سماعی دارند و معمولاً دارای مدلولاتی چون شهید، دشمن، عزت ملی و سرزمین هستند. شاعر چندان دغدغه حفظ سرزمین و هویت ایرانی خود را ندارد، در نتیجه بیشتر به موضوع جنگ و عوامل درگیر در آن می‌پردازد.

جدول ۱ نمادها و اسطوره‌های طبیعی در اشعار سماعی القاسم

نام شعر	دلالت معنایی	درصد	عنوان	شماره
أمشی، ج: ۱، ص: ۲۴۸ أوزیریس الجدید، ج: ۱، ص: ۱۹۷ الحصار، ج: ۲، ص: ۶۵۸	درختی سرشار از نمادها، اعم از صلح، باروری، تزکیه، نیرو، پیروزی و پاداش. در سنت یهودی و مسیحی، زیتون بُن علامت صلح است. در اسلام، زیتون بن نماد انسان جهانی و شخص حضرت رسول است (شوالیه و آلن گربران، ۱۳۸۸، ج ۳: ۴۹۰-۴۹۱). شاعر فلسطینی زیتون را به عنوان نماد وطن، مقاومت و صلح به کار گرفته است.	۱۰/۹	زیتون	۱
S.O.S، ج: ۳، ص: ۵۴۲ الوردتان، ج: ۳، ص: ۵۳ الحصار، ج: ۲، ص: ۶۵۴ براعم الفحم، ج: ۳، ص: ۳۰ أملاک الجنرال، ج: ۳، ص: ۱۳۱	مفهوم آن برحسب رنگ‌هایش گرایش‌های روانی را آشکار می‌سازد: سرخ، نمادگرایی خونین، آبی، نمادگرایی رویاهای غیرواقعی. اما تفسیر این گرایش‌های روانی، بی‌نهایت متغیر است (همان، ج ۴: ۷۴۲-۷۴۳). استفاده استعاری از گل‌ها نیز بی‌نهایت است: گل‌ها برای بیان صفات بهار، پاییز، جوانی، سخن، تقوا و مواردی از این دست به کار می‌رود (Tervarent Guy de, 1959: 190-193) سماعی از نماد گل برای کودکان و شهیدان و سرزمین فلسطین استفاده می‌کند.	۴/۷	گل شکوفه گل	۲
کفرقاسم إلی دهر الداهرین، ج: ۲، ص: ۱۹۶ تغریبه، ج: ۲، ص: ۶۹۶	نماد فداکاری، شهادت، مبارزان و سرزمین فلسطین است.	۷/۳	باسمین	۳

ادامه جدول ۱

نام شعر	دلالت معنایی	درصد	عنوان	ردیف
الجواد الأبيض يصهل على التل، ج ۲: ص ۵۳	بنفشه وحشی نشانه خاص به انسان، یعنی اندیشه است (شوالیه و آلن گربران، ج ۲: ۱۲۰). سمیع‌القاسم گل بنفشه را در خدمت هویت سرزمین فلسطین قرار داده است.	۰/۹	شیمی	۴
الخبر الأخير، ج ۲: ۳۰۲ ثورة مغنی الربابة: ج ۱: ۲۹۰	سنبله در مصر علامت ایزیس ^(۲) است. ضمیری است که از اغتشاش خارج می‌شود، درست مانند تولد روح (همان، ج ۳: ۶۲۷). در اشعار سمیع نماد سرزمین، مردم، مبارزان و شهیدان فلسطینی است.	۵/۴	سیاسة	۵
أحكى للعالم، ج ۱: ۲۵۷ زنبق لمزهرية فيرون، ج ۱: ۲۸۶-۲۸۷	ایریس ^(۳) (زنبق)، گلی بهاری است. بعضی از مفسران آن را نماد و حامل سیاله روحی، از خاصگاهی الهی می‌دانند (همان، ج ۱: ۳۱۶). شاعر فلسطینی زنبق را نماد کشتگان، مجروحان و فلسطین معرفی می‌کند.	۳/۴	زنبق	۶
السجل الخامس، ج ۳: ۴۲۸	نوعی گل معطر، همواره آن را نماد دوستی دانسته‌اند. زیرفون علامت وفاداری مهرآمیز است (همان، ج ۳: ۴۹۲).	۰/۲	زیرفون	۷
غزة، ج ۲: ص ۷۱ الصحراء، ج ۴: ۲۴۱	پرتقال مانند همه میوه‌هایی که هسته‌های متعدد دارند، نماد باروری است (همان، ج ۲: ۱۸۴-۱۸۵). سمیع پرتقال را به عنوان یکی از نمادهای فرهنگی و هویت‌بخش فلسطین به‌کار می‌برد.	۱/۳	پرتقال	۸
أعلنها، ج ۱: ۱۱۷	نماد تمدن، فرهنگ و هویت سرزمینی فلسطین است.	۰/۹	ایم	۹

ادامه جدول ۱

نام شعر	دلالت معنایی	درصد	عنوان	ش.ع.
الصحراء، ج: ۴: ۲۲۵ انتباهات، ج: ۳: ۵۵۸ شهداء الحب، ج: ۲: ۳۹۱ تاریخ أغنية من عالم الجذور، ج: ۱: ۶۳۶	سیب از نظر نمادگرایی در چند مفهوم ظاهراً متمایز به کار می‌رود هرچند که این مفاهیم کمابیش با هم ارتباط دارند. طبق تأویل اریگنس، سیب باروری، طعم و عطر کلمه الله است. سیب ابزار معرفت و شناخت و گاه میوه درخت زندگی و شناخت نیک و بد است. سیب میوه‌ای است که جوان و تازه می‌کند، سیب نماد نوکردن و تازگی دائمی است. بنابر تأویل پل دیل، سیب نماد امیال زمینی، لذت‌های مادی یا ارضای این امیال است (همان، ج: ۳: ۶۹۹-۷۰۲). سیب در اشعار سمیع نماد لذایذ مادی و دنیوی است.	۶/۴	سیب	۱۰
فسيفساء علی قبة الصخرة، ج: ۳: ۲۱۷ طبعاً، ج: ۲: ۲۵۱	درخت مقدس آشوری - بابلی است. در کتاب مقدس یهودیان، نماد عدالت است و در مصر به عنوان ستون‌ها، یادآور درخت زندگی و تکیه‌گاه جهان است. برگ و شاخه‌های سبز نخل نماد فتح، عروج، بازآفریدگی و جاودانگی است. در آیین مسیحی نماد شهدای مسیحی است (همان، ج: ۵: ۴۰۱-۴۰۲). سمیع نخل را نماد مقاومت و مبارزان فلسطینی قرار داده است.	۱/۹	نخل	۱۱
وطن، ج: ۱: ص ۱۵۵ أنت تدری، ج: ۳: ۱۸۲	بادام نماد باززایی و جاودانگی طبیعت است (همان، ج: ۲: ۱۴). سمیع درخت بادام را نماد سرزمین فلسطین قرار داده است.	۲/۱	بادام	۱۲
قصيدة القبر الجماعی، ج: ۲: ۷۳۵	در شعر سمیع نماد کودکان فلسطینی است.	۰/۶	نعناع	۱۳
دقة الأجيال، ج: ۱: ۱۲۸ الفلاحة، ج: ۱: ۵۰۲	خوشه گندم نماد اوزیریس، مرگ و تولد دوباره است. نماد عطیه زندگی است. گندم غذای اولیه و اصلی، تنها هدیه‌ای از طرف خداوند می‌تواند باشد (همان، ج: ۴: ۷۵۶-۷۵۸). خوشه گندم در اشعار سمیع القاسم نماد وطن، باروری و شکوفایی سرزمین است.	۱/۱	گندم	۱۴

ادامه جدول ۱

نام شعر	دلالت معنایی	درصد	عنوان	شماره
الكرسى، ج ۳: ۵۷۷ سيرة بنيون، ج ۴: ۱۸۹	نماد نوشدن، زندگی دوباره و سرزمین (قدس) است.	۱/۱	خورشید	۱۵
المثناة، ج ۳: ۴۱۳	نماد دست‌نایافتنی و فرازمینی بودن است. مفهومی مقدس دارد.	۰/۶	کوه	۱۶
نخلة النص، ج ۲: ۵۱۴ فی العواصف، ج ۱: ۵۷۹ مصرع البجعة، ج ۱: ۶۰۵	در کتاب مقدس و طبق سنت، طوفان به مداخله الهی و به‌خصوص خشم خداوند تعبیر شده است و در عین حال به معنای فرود آمدن بلایی برای گرفتن انتقام است (همان، ج ۴: ۲۲۷-۲۲۸). طوفان در کنار معانی که پیش‌تر آمد در اشعار سمیع نمادی از غربت و مصائب مردم فلسطین است.	۱/۷	طوفان	۱۷
الخروج على صهوة الموت، ج ۱: ص ۵۹۴	یادآور جلال و قدرت الهی است که دشمنان ملت پهوه را درهم می‌شکند و صلح را برایشان به ارمغان می‌آورد. قطعه‌ای از «شاتو بریان»: زود برخیز ای طوفان طلب شده، تویی که باید رنه را به زندگی دیگر بیاوری (همان، ج ۴: ۲۲۸-۲۲۹). در اشعار سمیع نماد نیروهای غیبی است که برای یاری فلسطینیان از راه می‌رسند.	۰/۴	طوفان شرقی	۱۸
نخلة النص، ج ۲: ۵۱۴ صقر قريش، ج ۱: ۱۲۰	نمادگرایی باد به دلیل انقلاب درونی‌اش چندوجهی است، نماد بی‌ثباتی و ناپایداری است (همان، ج ۲: ۶). سمیع باد را نماد مقاومت، دشمن و همچنین بی‌ثباتی شرایط فلسطین قرار داده است.	۲/۴	باد	۱۹
ابن نایوبی الأخير، ج ۲: ۱۲۵ جناز فی ثلاثاء الرماد، ج ۲: ۲۸۹	در سراسر جهان، باران به عنوان نماد اثرات آسمانی روی زمین در نظر گرفته می‌شود. این نکته واقعیته بدیهی است که باران عامل بارورکننده زمین است و اینکه زمین از آن حاصلخیز می‌شود (همان، ج ۲: ۱۷). در شعر سمیع باران علاوه بر معنای بالا، نماد انقلاب و بیداری است.	۰/۶	باران	۲۰

ادامه جدول ۱

نام شعر	دلالت معنایی	درصد	عنوان	شماره
نیام، ج ۳: ص ۵۴ القصيدة المفخخة، ج ۳: ۱۲۷-۱۲۸	نماد شب و دارای دو جنبه است؛ جنبه تاریک، جایی که هستی و فساد صورت می‌گیرد و جنبه آماده‌سازی برای روز، جایی که نور زندگی از آن بیرون می‌جوشد (همان، ج ۴: ۳۰). در اشعار سمیع شب نماد خفقان و وحشت است و چون صبح در پی شب فرا می‌رسد، شامل جنبه دوم معنای نمادین شب است.	۰/۹	شب	۲۱
ریبورتاج ... عن خزیران عابر، ج ۴: ۸۳	در اشعار سمیع نماد پیروزی و پایان اشغال فلسطین است.	۰/۲	صبح	۲۲
طبعاً، ج ۲: ۲۵۱	نماد کثرت (همان، ج ۴: ۹۷) در شعر سمیع شن نماد فلسطین است.	۰/۶	شن	۲۳
توجوا الموت لیقتلوه فی أعالی الظهيرة، ج ۲: ۲۶- ۲۷ اعترافات المهرب، ج ۲: ۱۸۲-۱۸۳	نمادگرایی خاکستر قبل از هر چیز بر این واقعیت مبتنی است که نهایتاً ارزش بازمانده و تفاله را دارد. خاکستر پس از خاموشی آتش باقی می‌ماند. با دیدی آخرالزمانی، خاکستر نماد پوچی زندگی بشری به دلیل ناپایداری این زندگی است (همان، ج ۳: ۵۵). در اشعار سمیع نماد فنا، پریشانی و ذلت است.	۱/۵	خاکستر	۲۴
البیان قبل الأخير، ج ۳: ص ۵۱۰- النشید العاشر، ج ۲: ص ۶۰۶	خاصیت نمادین رنگ‌ها در فراگیری و جهان‌گستری آن است (همان، ج ۳: ۳۴۴). رنگ در شعر سمیع مدلولات بسیاری از جمله مقاومت، مردم، شهادت، رنج و سرزمین دارد.	۴/۳	رنگ	۲۵

جدول ۲ نمادها و اسطوره‌های طبیعی در اشعار حسن حسینی

نام شعر	دلالت معنایی	درصد	عنوان		شماره
کوثر، ۱۳۸۷: ۲۵	نماد عمر کوتاه و زیبایی ناپایدار است. قوی است به مثابه رنگش و شکننده چون جسمی که طاقت روح را ندارد. گل خونی که با باد می‌شکند و باد آن را از جا می‌کند و می‌برد (همان، ۱۳۸۸، ج ۴: ۷۱). در شعر حسینی نماد شهید است.	۱/۳	شقایق	گل	۱
عاشقانه، ۱۳۸۷: ۶۱	نماد شهید	۰/۶	کامحده		۲
مثنوی شهیدان، ۱۳۸۷: ۳۹	-----	۰/۶	زینبو		۳
.....	-----	۰/۶	شبنبو		۴
مثنوی عاشقانه، ۱۳۸۷: ص ۵۴	نماد شهید، خون و مرگ سرخ است.	۶/۴	سرخ		۵
شعر کوثر، ۱۳۸۷: ص ۲۶	باغ نماد بهشت زمینی و آسمانی است که با طبقات بهشت ارتباط دارد. در ایران باغ در کنار معنای دنیایی، معنایی ماوراءالطبیعه و عرفانی به خود می‌گیرد (همان، ج ۲: ۴۱-۴۴). در شعر حسینی نماد وطن است.	۴/۵		باغ	۶
تنفس آتشفشان سرد، ۱۳۸۷: ۵۱	نماد حرم، قدرت، برکت، انبوهی، ترس و ناخودآگاه است (همان، ج ۲: ۴۵۴-۴۵۶). حسینی جنگل را نماد سرزمین گرفته است.	۱/۳		جنگل	۷
مردی از تبار شرف، ۱۳۸۷: ۵۵	در شعر حسینی نماد دشمن است.	۱/۹		طوفان	۸
.....	-----	۰/۶		باد	
وداع، ۱۳۸۷: ۳۴	بادها علامت هستند، چون ملائک پیام‌ها را می‌رسانند. بادها جلوه موهبتی الهی هستند. وقتی باد در رویا دیده می‌شود، نوید می‌دهد که پدیده‌ای مهم در شرف وقوع و تغییری در حال ظهور است (همان، ج ۲: ۸-۹).	۰/۶		باد صبا	۹

ادامه جدول ۲

نام شعر	دلالت معنایی	درصد	عنوان	شماره
ننگ، ۱۳۸۷: ۸۱	نماد پاکی، روشنایی، برکت و نیکی است. در کنار معانی ذکرشده در شعر حسینی نماد شهید نیز هست.	۱/۳	آب	۱۰
سرود چهارم، ۱۳۸۷: ۶۹	نماد حاصلخیزی، جریان زندگی و مرگ است. جسم با هستی ناپایداری، چون آب جریان دارد (همان، ج ۳: ۳۸۴-۳۸۷). رود در اشعار حسینی نماد شهادت و پاکی است.	۱/۹	رود	۱۱
مثنوی شهیدان، ۱۳۸۷: ۳۹-۴۰	نماد دشمن، ظلمت و شر است.	۱۲/۲	شب	۱۲
وارث نور، ۱۳۸۷: ۳۱	نماد روشنی و نیکی است.	۵/۱	صبح	۱۳
سوال، ۱۳۸۷: ۴۶ رواج صبح، ۱۳۸۶: ۸۴	نمادگرایی خورشید چندوجهی است. مظهر الوهیت است. افلاطون خورشید را مظهر نیکی می‌داند. قلب جهان، نماد زندگی و روشنی است (همان، ج ۳: ۱۱۷-۱۱۹). در شعر حسینی نماد انقلاب و روشنی است.	۵/۱	خورشید	۱۴
مثنوی شهیدان، ۱۳۸۷: ۳۸	برای اروپاییان نماد بی‌حرکتی، تنبلی، فریب و آرامش است (همان، ج ۲: ۴-۵). حسینی مرداب را با توجه به معانی بالا نماد دشمن گرفته است که در کمال آرامش و سکوت انتظار می‌کشد.	۰/۶	مرداب	۱۵
پیغام گلگون، ۱۳۸۷: ۱۱۷	کوه مفاهیم استواری، تغییرناپذیری، امنیت و حتی خلوص را متبادر می‌کند. معمولاً نماد حضور و قرب به خداوند است. قاف که سیمرغ در آن پناه گرفته است. (همان، ج ۴: ۶۳۶-۶۴۶) کوه البرز در اشعار حسینی نماد استواری و دست‌نایافتنی بودن است.	۰/۶	البرز کوه	۱۶
.....	-----	۰/۶	الوند	۱۷
معبر سرخ، ۱۳۸۷: ۱۴۹	در اشعار حسینی رنگ‌ها در معانی نمادین بسیاری به‌کار گرفته شده است؛ به عنوان مثال سبز نماد پاسداران و سرخ نماد شهیدان است.	۱۱/۵	رنگ	۱۸

۲-۳-۴. نمادها و اسطوره‌های شخصی مثبت در اشعار سمیح‌القاسم و حسن حسینی شاعر فلسطینی از میراث اسطوره‌ای و شخصیت‌های ادبی، تاریخی و دینی ملل استفاده فراوان می‌کند. حسینی نیز با استفاده از بن‌مایه‌های اسطوره‌ای و بیان نمادین به بازآفرینی اسطوره‌های ملی، میهنی و شخصیت‌های تاریخی، دینی و عرفانی پرداخته و سعی دارد تا راز تداوم جامعه را در توجه به این اسطوره‌ها تعریف کند که در شعر دفاع مقدس به منبع مهم هویت‌سازی و تحکیم مبانی هویت ملی و همچنین عامل همگرایی و وحدت ملی تبدیل شده‌اند. کمیت بهره‌گیری از نمادهای تاریخی و دینی در اشعار سمیح و حسینی متوازن است.

جدول ۳ نمادها و اسطوره‌های شخصی مثبت در اشعار سمیح‌القاسم

ردیف	عنوان	درصد	دلالت معنایی	نام شعر		
۱	عشتار	۰/۴	الهة افرودیته ^(۴) ، بانوی عشق، زیبایی و لذت جنسی (همان، ج ۱: ۲۱۰)	الأخذة الثانية، ج ۳: ۵۹۲		
				الأخذة الثالثة، ج ۳: ۵۹۳		
				اوزیریس	اوزیریس ^(۵) ، نماد نیروهای فداکار (حاصل‌خیزی) است.	حواریة العار، ج ۲: ۱۷۸-۱۸۱
				ایزیس	الهة مصری، نماد باروری و سرچشمه زندگی است.	اوزیریس الجدید، ج ۱: ۱۹۷
۲	آنتیگون اودیپ	۰/۲	آنتیگون ^(۶) دختر اودیپ نمادی از سمیح است و اودیپ ^(۷) نابینا نماد فلسطین است.	آنتیجون، ج ۱: ۳۹-۴۰		
				هابل	نماد بی‌گناهی و کشته‌شدن به ناحق است.	بروکسل، ج ۳: ۱۰۲-۱۰۳
۳	شنفری	۰/۴	شنفری ^(۸) نماد آلام و آرزوهای ملت فلسطین است و قبیله وی همچون مردم جهان در برابر فلسطینیان هستند.	انتقام شنفری، ج ۲: ۵۸۶-		
				ایوب	در شعر سمیح نماد شکیبایی برابر سختی‌ها است.	حبیبتی و مدینتنا، ج ۱: ۵۱۶
۴	نماد تاریخی	۰/۴	مسیح برای مسیحیت شاه نمادها است (همان، ج ۵: ۲۴۵). نماد زندگی است. پیامبری که مردگان را به امر خدا زنده می‌کرد. در اشعار سمیح، مسیح نماد رهبری مبارزان فلسطینی است.	الطریق إلى جبل النار، ج ۲: ۳۱۷-۳۱۸		
				نماد دینی	مسیح	۰/۴

ادامه جدول ۳

ردیف	عنوان	درصد	دلالت معنایی	نام شعر
۹	هاجر	۰/۴	نماد سرزمین فلسطین است.	سیره بنیون، ج: ۴، ۱۸۲
۱۰	اسماعیل	۰/۴	نمادی از شاعر آواره (سمیح القاسم) است.	القاسم، ۱۹۹۲، ج: ۷، ۴۹۳
۱۱	ایلیا	۰/۶	نماد مبارزی که قبل از اشغال سرزمین و مایملکش انسانی صلح طلب بوده است (جبر شعث، ۲۰۰۲: ۷۳). نماد مبارزی که می خواهد قدس را پس بگیرد.	أخذة الأميرة ببوس، ج: ۳، ۵۹۰
۱۲	إشعيا	۰/۲	پیامبر یهود؛ نماد مبارزی است که برای ارزش های انسانی و سعادت انسان تلاش می کند (همان، ۲۰۰۲: ۷۴-۷۵).	مزمور أحماد اشعيا، ج: ۱، ۲۷۸
۱۳	حسین(ع)	۰/۲	همچنان که مسیح برای مسیحیان شاه نمادهاست امام حسین (ع) در شیعه چنین جایگاهی دارد. نماد شهادت، قیام و مبارزه علیه ظالم و طاغی است.	شهداء الحب، (القاسم، ۱۹۸۷: ۳۹۳)

جدول ۴ نمادها و اسطوره های شخصی مثبت در اشعار حسن حسینی

ردیف	عنوان	درصد	دلالت معنایی	نام شعر
۱	کاوه	۰/۶	قیام کامل است. نماد ایستادگی برابر هرگونه ظلم و ستم است.	کبریت در قلمرو خورشید، ۱۳۸۷: ۴۸
۲	رستم	۰/۶	انسان آرمانی و کامل است.	فریاد، ۱۳۸۷: ۹۶
۳	بیژن	۰/۶	جسم اسیر چاه نفس است.	.....
۴	ابراهیم	۰/۶	فرمانبرداری محض از خداوند است.	مثنوی شهیدان، ۱۳۸۷: ۴۴
۵	اسماعیل	۱/۳	رزمنده ای که آماده قربانی شدن است. نماد شهیدی که به ندای حق لبیک می گوید.	لبیک، ۱۳۸۷: ۱۴۱
۶	یعقوب	۰/۶	غم و انتظار است.	عریان، ۱۳۸۷: ۸۹
۷	یوسف	۰/۶	نماد پاکی و معصومیت است.	.....
۸	زکریا	۰/۶	نماد بی گناهی است.	تبری، ۱۳۸۶: ص ۳۲

ادامه جدول ۴

شماره	عنوان	درصد	دلالت معنایی	نام شعر
۹	عیسی	۰/۶	نماد زندگی و روح حیات است.	نفس عیسی، ۱۳۸۷: ۱۱۸
۱۰	حسین(ع)	۳/۲	نماد ایستادگی، تسلیم ناپذیری و مرگ سرخ است.	سر مگو، ۱۳۸۷: ۱۱۱
۱۱	زینب	۱/۳	نماد صبر، استواری و شجاعت است.	روایت پانزدهم، ۱۳۸۶: ۶۷
۱۲	حلاج	۰/۶	نماد شهادت در راه آرمان‌ها است.	مثنوی شهیدان، ۱۳۸۷: ۴۰

۳-۴-۳. نمادها و اسطوره‌های شخصی منفی در اشعار سمیح‌القاسم و حسن حسینی
سمیح و حسینی از شخصیت‌های منفی تاریخ برای به تصویر کشیدن جنایت‌های دشمن استفاده کرده‌اند.

جدول ۵ نمادها و اسطوره‌های شخصی منفی در اشعار سمیح‌القاسم

شماره	عنوان	درصد	دلالت معنایی	نام شعر
۱	قایل	۰/۲	نماد دشمن خونریز است.	بروکسل، ج ۳: ۱۰۲-۱۰۳
۲	تاریخی	۰/۴	فرمانده خونخوار مغول که در اشعار سمیح نماد دشمن صهیونیستی است.	ریبورتاج عن حزیران عابر، ج ۲: ۸۳
۳	تاتار	۰/۴	نماد وحشیگری و درندگی دشمن اشغالگر است.	الصحراء، ج ۴: ۲۵۵
۴	فراملی	۰/۲	شر و دشمن است	انتقام شنفری، ج ۲: ۵۹۵

جدول ۶ نمادها و اسطوره‌های شخصی منفی در اشعار سید حسن حسینی

نام شعر	دلالت معنایی	درصد	عنوان		شماره
عریان، ۱۳۸۷: ۸۹	اولین قاتل و افشاکننده مرگ است. نماد انسانی که برای نجات خود تا حد کشتن پیش می‌رود (شوالیه و آلن گربران، ج ۴: ۴۱۷-۴۲۲)	۰/۶	قابیل	تاریخی	۱
تیرّی، ۱۳۸۶: ۳۱	نماد شیطان است.	۲/۶	نمرود		۲
مردانه، ۱۳۸۷: ۱۲۸	نماد دشمن، وحشیگری، ویرانی و طاغوت است.	۱/۹	تاتار		۳
مشعل، ۱۳۸۷: ۱۳۳	نماد نفس عماره و دشمن است.	۱/۳	ضحاک	ملی	۴

۴-۳. نمادها و اسطوره‌های حیوانی در اشعار سمیع القاسم و حسن حسینی
اسامی حیوانات در اشعار سمیع دارای مدلولات متنوعی است که اغلب شامل صلح، عظمت، پیروزی، شکست، بیداری، خیزش، مهاجران فلسطینی و دشمن می‌شود. در مقابل حسینی از نام حیوانات اغلب برای خطاب به دشمن استفاده کرده است.

جدول ۷ نمادها و اسطوره‌های حیوانی در اشعار سمیع القاسم

نام شعر	دلالت معنایی	درصد	عنوان		شماره
الجواد الأبیض یسهل علی التل، ج ۲: ۵۶- الهی الهی لماذا قتلتنی؟، ج ۴: ۱۵۵	مرکب قهرمانان و قدیسان در هنگام معراج است. سفیدی درخشان اسب نماد شاهوارگی است (همان، ج ۱: ۱۶۰-۱۶۱). در اشعار سمیع نماد مجد و عظمت فلسطین است.	۱/۵	اسب سفید	مثبت	۱

ادامه جدول ۷

نام شعر	دلالت معنایی	درصد	عنوان	شماره
آوارگان: علی قلعه الإمبراطور، ج ۱: ۱۱۶ صلح: مرثیه أغبیه قدیمه، ج ۱: ۷۲	کبوتر پرنده‌ای است بی‌نهایت اجتماعی که همواره بر ارزش‌های مثبت نمادگرایی‌اش تأکید شده است. در سراسر نمادگرایی یهودی - مسیحی کبوتر که در عهد جدید مظهر روح‌القدس است، نماد خلوص و سادگی، صلح، هماهنگی، امید و خوشبختی است (همان، ج ۴: ۵۲۶-۵۲۷) در اشعار سمیم نماد صلح و آوارگان فلسطینی است.	۳/۹	کبوتر	۲
طائر الرعد، ج ۱: ۴۲۶ سیره بنیون، ج ۴: ۱۸۶ الجواد الأبيض یسهل علی التل، ج ۴: ۵۶ الموت قبل موعد المبارزة، ج ۲: ۲۲۹	نماد آرزوی رهایی از تاریکی یأس، بازگشت عظمت و تغییر شرایط شکست است. بیداری نیروهای درونی و خروشیدن بر ظلم است. بشارت به انقلاب عربی برای خلاصی از تجاوز و بازگرداندن سرزمین‌های اشغالی است. رهایی اعراب از سقوط و عقب‌ماندگی است. پرنده رعد معادل سیمرغ است. نماد اراده و امید اعراب با وجود شکست از اسرائیل است. نیرو و غلبه است. اوج گرفتن و جداسدن از اعماق درد و غم است. مبارزه عرب برابر ظلم و دشمنی است. عظمت نژاد عرب و حمله به دشمنان است (جبر شعث، ۲۰۰۲: ۳۷۶-۳۷۷).	۱/۳	پرنده رعد	۳
بعد القيامة، ج ۲: ۶۵۷ سیره بنیون، ج ۴: ۱۸۶	عنقاء یا سیمرغ، نماد عارفی است که به سوی الوهیت پرواز می‌کند. نماد آن بخشی از انسان که فراخوانده شده تا در باطن خود به حق واصل شود (همان، ج ۴: ۳۲۲-۳۲۳). در شعر مقاومت سیمرغ نماد خیزش است.	۱/۱	سیمرغ	۴
سیره بریطافور، ج ۴: ۱۷۴ الهی الهی لمانا قتلنتی؟، ج ۴: ۱۶۱	پرستو پیک بهار است. بازگشت ابدی و اعلام رستاخیز است (همان، ج ۲: ۱۸۹-۱۹۰). برای ایرانیان، چهچه پرستو، جدایی دوستان و همسایگان از یکدیگر است. بدون شک این مفهوم از طبیعت مهاجر پرستو ناشی شده است (Fahd, 1959: 447). سمیم پرستو را نماد آوارگان گرفته است.	۱/۵	پرستو	۵

ادامه جدول ۷

نام شعر	دلالت معنایی	درصد	عنوان		شماره
الذئاب الحمر، ج: ۱: ۵۶ فی ذکری المعتصم، ج: ۱: ۲۰۹	گرگ نر مترادف با وحشیگری و گرگ ماده مترادف با هرزه‌گری است. اما زبان نمادها گرگ را به گونه‌ای متفاوت تفسیر می‌کند. گاه خدایان، جادوگران به شکل گرگ در می‌آیند. در مفهوم عرفانی گرگ راهنمای ارواح است (شوالیه و آلن گرابران، ۱۳۸۸، ج ۴: ۷۱۴-۷۲۰). در شعر سمیع گرگ نماد دشمن صهیونیستی است.	۱/۳	گرگ	منفی	۶
الخفافیش، ج: ۱: ۴۲۲-۴۲۳ رحلة السراذیب الوحشیة، ج: ۴: ۷۰	نماد بت‌پرستی، ترس و وحشت است. نابودگر زندگی و زایل‌کننده نور است (همان، ج ۳: ۱۰۷-۱۰۸). در اشعار سمیع‌القاسم نماد دشمن است.	۰/۴	خفاش		۷
سیرة جلیات، ج: ۴: ۱۹۴	در شعر سمیع نماد دشمن است.	۰/۴	روباه		۸
غزة، ج: ۲: ۶۸-۶۹	نمادی اهریمنی و خیالی از دشمن صهیونیستی است.	۰/۹	دیو		۹

جدول ۸ نمادها و اسطوره‌های حیوانی در اشعار حسن حسینی

نام شعر	دلالت معنایی	درصد	عنوان		شماره
فریاد، ۱۳۸۷: ۹۶	نماد صلح و آزادی است.	۰/۶	کیوتر	مثبت	۱
تاریخ گل، ۱۳۸۶: ۵۸	نماد بی‌رحمی و درنده‌خویی دشمن است.	۱/۳	گرگ	منفی	۲
خفاش، ۱۳۸۷: ۱۴۷	حیوانی که در تاریکی زندگی می‌کند و از نور گریزان است در اشعار حسینی نماد دشمن است.	۱/۵	خفاش		۳
زمزمه جاوید خون، ۱۳۸۷: ۲۸	با دیدن اجساد زوزه می‌کشد. لاشه می‌خورد، به همین دلیل آن را چون گرگ حیوانی بدبین می‌دانند (همان، ج ۴: ۶۶). حسینی شغال را به عنوان نماد منافقین برگزیده است.	۱/۳	شغال		۴
ای همچو سربه‌داران، ۱۳۸۷: ۲۹	حیوانی لاشخوار و شبانه است در اشعار حسینی نماد دشمن است.	۱/۳	کفتار		۵

ادامه جدول ۸

ردیف	عنوان	درصد	دلالت معنایی	نام شعر
۶	گراز	۱/۳	در سنت مسیحی نماد شیطان است. نشانه زدالت، هرزگی افسار گسیخته، خشونت و ویرانی است (همان، ج ۴: ۳۹۲-۳۹۵). حسینی در اشعارش گراز را نماد پستی و ویرانگری دشمن قرار داده است.	زمزمه جاوید خون، ۱۳۸۷: ص ۲۸ مثنوی شهیدان: ۳۹
۷	منفی خرس	۰/۶	مانند تمام وحوش عظیم‌الجثه، خرس جزو نمادهای اهریمنی است. در سنت، خرس نماد سنگدلی، توحش و خشونت است (همان، ج ۳: ۸۰-۸۱). حسینی خرس را نماد دشمن گرفته است.	تنفس آتشفشان سرد، ۱۳۸۷: ۵۱
۸	دیو	۵/۹	قدرتی کور و درنده است (همان، ج ۳: ۲۹۶). شر و نفس اهریمنی. در اشعار حسینی نماد دشمن است.	ده فرمان جهاد، ۱۳۸۷: ۷۳

۳-۴-۵. نمادهای مکانی در اشعار سمیع‌القاسم

سمیع در تصویرآفرینی آلام و مصیبت‌های مردم فلسطین و بیان گذشته و وضعیت فعلی این سرزمین از نام شهرها به عنوان نمادهایی ابداعی استفاده می‌کند؛ در حالی‌که حسینی در این زمینه نمادآفرینی ندارد.

جدول ۹ نمادهای مکانی در اشعار سمیع‌القاسم

ردیف	عنوان	درصد	دلالت معنایی	نام شعر
۱	کفرقاسم ^(۹)	۰/۹	نماد مقاومت، مظلومیت و قتل‌عام مردم توسط صهیونیست‌ها است.	کفرقاسم‌اِلی دهر الداهرین، ج ۲: ۱۹۴-۱۹۹
۲	ارم	۰/۲	شهری باستانی در یمن، نماد عظمت گذشته است (عرفات الضاوی، ۱۳۸۴: ۱۰۵).	نشید الافتتاح، ج ۴: ۱۱
۳	بابل	۰/۴	نماد سرزمین از دست‌رفته است.	فی ذکری المعتمصم، ج ۱: ۲۰۹

۶-۴-۳. نمادهای دیگر در اشعار سمیع‌القاسم و حسن حسینی

تنوع نمادهای متفرقه که به لحاظ ماهیت قابلیت درج در حوزه‌های قبلی را نداشتند، در اشعار سمیع نسبت به اشعار حسینی بسیار چشمگیر است. این مسئله حاکی از ابتکار و استفاده مناسب شاعر فلسطینی از ظرفیت‌های زبانی و ادبی است. تعدادی از نمادهای مشترک دو شاعر در این حوزه، مدلول‌های مشابه دارند.

جدول ۱۰ نمادهای دیگر در اشعار سمیع‌القاسم

ردیف	عنوان	درصد	دلالت معنایی	نام شعر
۱	نان	۵/۹	به یقین نان نماد غذای اصلی است. محنت فقر، آمادگی برای تزکیه از معانی آن است (شوالیه و آلن گرابران، ۱۳۸۸، ج ۵: ۳۹۲). در اشعار سمیع نان مدلولات بسیاری از جمله صلح، آرامش و محرومیت دارد.	خبز، ج ۱: ص ۳۷۸ و مزمور للرجال التافه، ج ۱: ۲۱۹ و الموت قبل موعد المبارزة، ج ۲: ۲۲۹
۲	رویای	۵/۲	رویای نماد ماجراهای شخصی یک فرد است (همان، ج ۳: ۳۹۶). در شعر سمیع نمادی از شرایط فلسطین و انعکاسی از افکار شاعر است.	الكرسى، ج ۳: ۵۷۶-۵۷۷ الرجل الأخير، ج ۲: ۶۲۸
۳	قطار	۱/۹	نماد زندگی گروهی است، تصویر سرنوشتی است که ما را با خود می‌برد (همان، ج ۴: ۴۳۹).	شخص غير مرغوب فيه، ج ۳: ۲۲۰
۴	پنجره	۱/۹	به عنوان منفذی به هوا و نور نماد پذیرندگی است (همان، ج ۴: ۲۵۶). پنجره در شعر مقاومت نماد ارتباط، آزادی و رهایی است.	قطر الندى، ج ۲: ۷۰۲-۷۰۳
۵	چراغ	۰/۴	حقیقت و راه درست است.	حتى الموت، ج ۱: ۱۶۰
۶	آینه	۰/۴	آینه به عنوان یک سطح بازتابنده، پشتوانه نمادگرایی پربراری در زمینه شناخت و آگاهی است. آینه نماد حقیقت، صمیمیت، درون قلب و آگاهی است (همان، ج ۱: ۳۲۳).	شخص غير مرغوب فيه، ج ۳: ۲۳۵
۷	دیوار	۰/۹	نماد جدایی، کلافگی، نفس‌تنگی، دفاع و زندان است (همان، ج ۳: ۲۹۸). علاوه بر معانی بالا دیوار در شعر مقاومت نمادی از دشمن است.	خطاب من سوق البطالة، ج ۱: ۹۲

ادامه جدول ۱۰

ردیف	عنوان	درصد	دلالت معنایی	نام شعر
۸	صلیب	۰/۷	سنت مسیحی به طرز شگفت‌آوری نمادگرایی صلیب را غنا بخشیده است. نماد عروج‌کننده است. بهشت برگزیدگان است. جلال ابدی و افتخاری است که از طریق ایثار و قربانی کردن خود به دست آمده است. (همان، ج ۴: ۱۶۰-۱۶۶) صلیب در شعر مقاومت ارتباط کاملی با گذشته سرزمین فلسطین دارد. یهودیانی که حدود دو هزار سال قبل صلیبی برای قتل حضرت مسیح برپا کردند. صلیب در اشعار سمیع نمادی برای کشتار است.	مرموز أحفاد اشعیاء، ج ۱: ۳۷۷ توجوا الموت لیقتلوه فی أعالی الظهیرة، ج ۲: ۲۳ نشید الأنبیاء، ج ۴: ۲۴

جدول ۱۱ نمادهای دیگر در اشعار حسن حسینی

ردیف	عنوان	درصد	دلالت معنایی	نام شعر
۱	آینه	۲/۶	نماد شناخت حقیقت، صمیمیت و درونیات است.	کرامات نورانی، ۱۳۸۷: ۳۷
۲	چراغ	۰/۶	چراغ حامی نور است و نور جلوه چراغ است. چراغ نماد راه است (همان، ج ۲: ۴۹۲).	سرود پنجم، ۱۳۷۸: ۷۱
۳	تیر	۰/۶	خشم و نابودی است. علامت قدرت، شکافتن و قطع کردن است (همان، ج ۲: ۳۱۴-۳۱۵). حسینی از تیر به عنوان نماد دشمن استفاده کرده است.	کوثر، ۱۳۸۷: ۲۶

۴. نتیجه‌گیری

در سؤال اول پژوهش گستره کمی عناصر نماد و اسطوره در شعر شاعران موردنظر بررسی شد. یافته‌ها نشان می‌دهد که سمیع ۶۲ درصد و حسینی ۶۰ درصد از مضامین نمادین و اسطوره‌ای خود را از طبیعت گرفته‌اند. شخصیت‌های مثبت سمیع ۵ درصد و حسینی ۱۲

درصد، شخصیت‌های منفی سمیح ۱ درصد و حسینی ۶ درصد، نمادهای حیوانی سمیح ۱۲ درصد و حسینی ۱۷ درصد، مکانی سمیح ۲ درصد و حسینی ۰ درصد و نمادهای متفرقه سمیح ۱۸ درصد و حسینی ۵ درصد است. میانگین عددی به‌دست‌آمده از تمامی بخش‌ها نشان از برابری نسبی دو شاعر در به‌کارگیری عناصر نماد و اسطوره در اشعارشان است.

در سؤال دوم پژوهش به بررسی همسانی‌ها و تفاوت‌های عناصر سبکی (نماد و اسطوره) در اشعار مقاومت دو شاعر پرداخته شد و بررسی‌ها نشان داد که یکی از اصلی‌ترین ابزارهای سمیح و حسینی به منظور عمق‌بخشی و ابهام‌آفرینی در بیان شعری، استفاده از زبان نمادها و اسطوره‌ها است که بر غنای اشعارشان افزوده است.

با این وجود تفاوت‌ها و شباهت‌های ملموسی در به‌کارگیری انواع نمادها و اسطوره‌ها در اشعار دو شاعر جلب توجه می‌کند. نمادها و اسطوره‌های سمیح معمولاً در خدمت سرزمین و حفظ هویت عربی فلسطین در برابر موج یهودی‌سازی مناطق اشغالی است؛ در صورتی که حسینی با توجه به عقب‌نشینی ارتش عراق به داخل خاک خود و حفظ تمامیت سرزمینی ایران، دغدغه اشغال سرزمینش را ندارد. عدم استفاده وی از نمادهای مکانی می‌تواند دلیل دیگری بر این مدعا باشد.

مطالعات نشان می‌دهد که عناصر نماد و اسطوره در اشعار دو شاعر بیشتر متوجه مفاهیم مشابهی چون شهید، دشمن، مبارزه، ایثار، ایستادگی، خیزش، مردم و سرزمین است. دو شاعر با نمادینه‌کردن درونمایه‌های شعر پایداری، آن‌ها را از خطر روزمرگی و ابتذال نجات داده و به این مفاهیم خصلت فرازبانی و فراملیتی بخشیده‌اند.

در سؤال سوم تنوع و ابتکار دو شاعر در پردازش مفاهیم نمادین و اسطوره‌ای بررسی شد و تحلیل داده‌های پژوهش نشان داد که نمادها و اسطوره‌های به‌کاررفته در اشعار سمیح با توجه به استفاده وی از ظرفیت‌های موجود در ادبیات ملل، حجم آثار و اقتضای ادبیات کشورهای تحت اشغال، از تنوع و ابتکار بیشتری در مقایسه با اشعار حسینی از نظر کیفی برخوردار است.

نمادهای شعر پایداری نماینده درک و فهم شاعر از مفهوم مقاومت و جنگ است. سمیح علاوه بر معنای شناخته‌شده نمادها از معانی جدید آن‌ها مطابق با افکار خود نیز استفاده کرده است؛ در حالی که حسینی بیشتر نمادها را در همان معنای شناخته‌شده به کار می‌گیرد.

تعدادی از نمادهای به‌کار رفته در اشعار سمیح مانند پرنده رعد، سیب، نان و گل مدلولات متنوع و متعدد دارند که این امر نشان‌دهنده از ذوق و ابتکار شاعر است؛ در حالی که مدلولات ناشی از مضامین نمادین در اشعار حسینی تنوع چندانی ندارند و تک‌معنایی هستند.

۵. پی‌نوشت‌ها

۱. جنگ سوم اسرائیل با اعراب موسوم به جنگ شش روزه، از ۵ تا ۱۰ ژوئن ۱۹۶۷ م. طول کشید.
۲. Isis: در اساطیر مصر خدای باروری و طبیعت. خواهر و همسر اوزیریس؛ حامی مردگان و بازآمدگان از مرگ (شوالیه و آلن گبران، ج ۱: ۳۵۳).
۳. Iris: در اساطیر یونان ایزدبانوی رنگین کمان است (شوالیه و آلن گبران، ج ۱: ۳۵۳).
۴. Aphrodite: در اساطیر یونان ایزدبانوی عشق و زیبایی. همذات ونوس در اساطیر رومی و عشتروتِ فنیقی است (شوالیه و آلن گبران، ج ۱: ۳۴۴).
۵. Osiris: خدای اصلی اساطیر مصر، پسر آسمان و زمین و اولین خدایی که بر روی زمین ظاهر شد و بر آدمیان حکومت کرد (شوالیه و آلن گبران، ج ۱: ۳۵۱).
۶. Antigone: دختر اویدیپوس و یوکاستا است (شوالیه و آلن گبران، ج ۱: ۳۴۸).
۷. Edipe: در اساطیر یونان شاه تبای است. پدرش را کشت و جانشین او شد (شوالیه و آلن گبران، ج ۱: ۳۵۲).
۸. از شاعران عرب است که پیش از اسلام در عربستان زندگی می‌کرد.
۹. روستایی در فلسطین اشغالی که ساکنانش به دست اسرائیلی‌ها قتل‌عام شدند.

۶. منابع

- آموزگار، ژاله. (۱۳۷۴). *تاریخ اساطیری ایران*. تهران: انتشارات سمت.
- پادشاه، محمد. (۱۳۶۳). *فرهنگ آندراج*. چ ۲. تهران: کتابفروشی خیام. ذیل ماده‌ی نماد.
- پورچافی، علی‌حسین. (۱۳۸۴). *جریان‌های شعری معاصر از کودتا (۱۳۳۲) تا انقلاب (۱۳۵۷)*. تهران: امیرکبیر.

- پورنامداریان، تقی. (۱۳۶۴). *رمز و داستان‌های رمزی در ادب فارسی*. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- جبر شعث، احمد. (۲۰۰۲). *الأسطورة في الشعر الفلسطيني المعاصر*. ط ۱. فلسطین: مكتبة القادسية.
- جبرا، جبرا ابراهیم. (۱۹۹۵). *الأسطورة و تحولاتها في القصيدة العربية المعاصرة*. ط ۱. بیروت: المؤسسة العربية للدراسات.
- حسینی، صالح. (۱۳۶۹). *واژگان اصطلاحات ادبی*. چ ۱. تهران: انتشارات نیلوفر.
- حسینی، سیدحسین. (۱۳۸۶). *گنجشک و جبرئیل*. چ ۶. تهران: نشر افق.
- ----- (۱۳۸۷). *همصدا با حلق اسماعیل*. چ ۴. تهران: انتشارات سوره مهر.
- حقوقی، محمد. (۱۳۷۷). *ادبیات امروزی ایران* و ج ۲. تهران: نشر قطره.
- روشنفکر، کبری و مرتضی زارع برمی. (۱۳۸۸). «بررسی ادبیات مقاومت فلسطین با رویکرد هرمنوتیکی. متن باز متن بسته». گیلان: همایش ملی ادب مقاومت.
- ستاری، جلال. (۱۳۸۱). *اسطوره و رمز در اندیشه میرچا الیاده*. تهران: نشر مرکز.
- شکری، غالی. (۱۹۶۸). *شعرنا الحديث إلى أين*. مصر: دارالمعارف.
- شوالیه، ژان و آلن گرابران. (۱۳۸۸). *فرهنگ نمادها*. ترجمه سودابه فضایی. چ ۲. تهران: انتشارات جیحون.
- عرفات الضاوی، احمد. (۱۳۸۴). *کارکرد سنت در شعر معاصر عرب*. ترجمه حسین سیدی. چ ۱. مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد.
- عطوات، محمد عبد عبدالله. (۱۹۹۸). *الإتجاهات الوطنية في الشعر الفلسطيني المعاصر*. ط ۱. بیروت: دار الآفاق الجديدة.
- فاضل، جهاد. (۱۹۸۴). *قضايا الشعر الحديث*. بیروت: دار الشروق.
- القاسم، سمیح. (۱۹۸۷). *الاعمال الكاملة*. بیروت: دار العودة.
- ----- (۱۹۹۳). *ديوان الشاعر العربي المعاصر (الأعمال الكاملة)*. القاهرة: دار

السعاد الصباح.

- القاسم، نبیه. (۱۹۹۲). «قراءة فی مجموعتین شعریتین لا أستاذن أحداً و رحله سمیح القاسم الأبداعیة المتصلة»، *أعمال سمیح القاسم الكاملة*. ط ۱. ج ۷. بیروت، القدس: دارالجيل، دارالهدی.
- قبادی، حسینعلی. (۱۳۸۶). *آیین آینه، سیر تحول نمادپردازی در فرهنگ ایرانی و ادبیات فارسی*. چ ۱. تهران. نشر آثار علمی دانشگاه تربیت مدرس.
- القط، عبدالقادر. (۲۰۰۱). *فی الأدب العربی الحديث*. القاهرة: دار غریب.
- کاسیرر، ارنست. (۱۳۶۷). *زبان و اسطوره*. ترجمه محسن ثلاثی. تهران: نشر نقره.
- کزازی، میرجلال‌الدین. (۱۳۸۵). *رویا، حماسه، اسطوره*. چ ۳. تهران: مرکز.
- کتفانی، غسان. (۱۹۶۸). *أبعاد و مواقف من الأدب المقاومة الفلسطينية*. العدد الرابع. بیروت: مجلة الآداب.
- لک، منوچهر. (۱۳۸۴). «هویت ملی در شعر دفاع مقدس». *فصلنامه مطالعات ملی*. س ۶، ش ۲۲. تهران.
- ..... (۱۳۸۴): «درآمدی بر شناخت اسطوره و تبیین کارکردهای هویت‌بخش آن در شعر جنگ». *فصلنامه مطالعات ملی*. س ۶، ش ۶. تهران.
- گردآوری و تنظیم واحد روابط عمومی و بین‌الملل بنیاد شهید انقلاب اسلامی. (۱۳۶۷). *شعر شهادت*. چ ۱. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، اداره کل انتشارات و تبلیغات.
- Fahd, Tofic. (1959). *La naissance du monde selon l'Islam, in Sources orientales*. Paris.
- Tervarent, Guy de. (1959). *Attributs et symboles dans l'art profane, 1450-1600*, Geneve.